

על חומותייך ביירות: פירוז העיר ביירות כמפנה של ערי הנמל העות'מאניות |

מיכאל לוזון

מה הביא לפירוז העיר ביירות וערי נמל אחרות בשלהי האימפריה העות'מאנית? מדוע הפירוז התמקד דווקא בערי הנמל? וכיצד אפשר להבין את הפירוז בהקשרים גלובליים, אימפריאליים ומקומיים שונים? מאמר זה מתחקה אחר המעבר של העיר ביירות מעיירה מפורזת ומסוגרת לעיר נמל משגשגת וסואנת, בעקבות תהליך פירוז שבו פורקו חומות העיר. הפירוז לא התרחש באבחה אחת, אלא היה תהליך רב-שלבי שביטא את השינוי ביחסי הגומלין בין שלטונות האימפריה לבין התושבים, ואת האופן שבו האחרונים הבינו את תפקידם בעיצוב המרחב העירוני שלהם. מקובל לחשוב כי ההחלטה על הפירוז נטועה בשיקולים ביטחוניים, אך לטענת המאמר, השיקול הביטחוני היה רק אחד מני שיקולים רבים – שבראשם חיבור העיר לים ולכלכלה הגלובלית, כחלק מהמטרה הכללית להפוך את ביירות לעיר נמל אימפריאלית.

מבוא

בשנת 1872 העיר ביירות הייתה שרויה בליבה של תחייה אורבנית היסטורית. סלים אל בוסתאני (1848–1884), עיתונאי ואינטלקטואל מקומי שהתמנה גם לחבר העירייה שנוסדה לא מכבר, לא נותר אדיש למראה עירו המשתנה במהירות. במאמר שכתב באותה שנה הוא שיווה את עירו "לשער הנפתח שממנו המערב נכנס למזרח והמזרח נכנס למערב".¹ ניתן לקרוא את דבריו כדימוי בלבד, אולם לנוכח העובדה שביירות עברה באותן שנים תהליך פירוז שבו פורקו חומות העיר, קשה שלא לכרוך בין הדימוי לבין המציאות – באותן שנים ממש שעריה הפיזיים של ביירות אכן נפתחו, ומאוחר יותר גם הוסרו לחלוטין.

מאמר זה יעסוק בדימוי ובמציאות המתוארים לעיל, ויספר את סיפור התמורה שעברה ביירות מעיר בצורה למרחב אורבני פתוח בתהליך פירוז מתמשך בין השנים 1831–1888. במאמר אנתח את תהליך פירוז העיר ואדון בגורמים לו, במשמעותו ובהקשרים ההיסטוריים של פירוז עיר עות'מאנית וים תיכונית. בחלקו הראשון של המאמר אתמקד בביירות המבוצרת עד לנקודה שאותה אני מזהה כתחילת תהליך הפירוז. בחלק השני

* המאמר מבוסס על עבודה סמינריונית שהוגשה לפרופ' און ברק במסגרת הסמינר "סוגיות תיאורטיות ומתודולוגיות בחקר המזרח התיכון המודרני" בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב. אני מודה לו על הערותיו היסודיות ופוקחות העיניים.

Salim al-Bustani, *Al-A`mal al-Majhula*, ed. Michel Giha (London and Beirut: Riad al-Rayyes Books, 1990), 183–186.

אתעמק בתהליך הפירוז הארוך של העיר, ואציע שלושה שלבים בפירוק חומותיה לבנה אחר לבנה. מלבד התיקוף בזמן, אראה כי בכל אחד מהשלבים נוספו גורמים שייתרו עוד ועוד את החומה בעיני תושבי העיר, והם לקחו חלק פעיל בפירוקה. את החלק השלישי אקדיש לדיון תאורטי בגורמים המקובלים במחקר לתיאור פירוזן של ערים, ובייחוד לפירוז מרכז אירופה בעת החדשה המוקדמת. בתוך כך אעמת בין הגישות המקובלות לפירוז ערים באירופה לבין המקרה של ביירות, ואציע הקשרים חיוניים להבנת פירוז ביירות תוך הפניית אלומת האור לצמיחתה כעיר נמל מרכזית.

ההתפתחות הייחודית של ערי הנמל והחוף זוכה לתשומת לב הולכת וגוברת במחקר.² עד לאחרונה התמקדו מחקרים בחברה הכללית בעיר ובזהויות שצמחו בקרבה, למשל זהויות לאומיות וקוסמופוליטיות, מבלי לעסוק בעיר עצמה כמרחב הראוי לבחינה. אך בשנים האחרונות מוטה הזרקור יותר ויותר לעבר העיר גופא. ברצוני למקם מאמר זה לצד הספרות הנערמת העוסקת בערים ים תיכוניות ועות'מאניות במאה התשע-עשרה, ולהוסיף לבנה נוספת למבנהו של שדה מחקר זה באמצעות התבוננות בתהליך פירוק החומות מסביב לערים אלו. אשתמש בעדשה אורבנית ובכלים מרחביים כדי להתחקות אחר דינמיקה של עיר שמשלבת במארג אימפריאלי ריכוזי וברנסנס (נהצ'ה בערבית) של אורבניזם מודרני, ולבחון גם את שילובם סוכנים אנושיים בתהליך – מתוך הנחת יסוד שהמרחב הוא חלק בלתי נפרד מהאנשים שחיים בו.³

"ביירות המוגנת": ביירות ערב הפירוז

"ביירות היא עיר קדומה ביותר, על קדימותה מעידות חומותיה העתיקות". במילים אלו בחר ההיסטוריוגרף של ביירות, צאלח בן יחיא בן המאה התשע-עשרה, לפתוח את ספרו **ההיסטוריה של בירות** ("תאריח' בירות").⁴ אין זה מקרה שהוא בוחר להקדים ולתאר את העיר באמצעות חומותיה, שכן חרף מקומה המשני של העיר בוויילאית של דמשק בתחילת המאה התשע-עשרה, חומותיה הקנו לה מידה מסוימת של חשיבות. ביירות הקדם-מודרנית הייתה עיר קטנה שחומותיה שיוו לה מראה מרובע, "אל-מדינה אל-מרבעה" כפי שכינו אותה

² להלן כמה דוגמאות מיני רבות: Sibel Zandi-Saye, *Ottoman Izmir: The Rise of a Cosmopolitan Port, 1840-1880* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2012); Brant William Downes, "Constructing the Modern Ottoman Waterfront: Salonica and Beirut in the Late Nineteenth Century" (PhD diss., Stanford University Press, 2007); Malte Fuhmann, *Port Cities of the Eastern Mediterranean: Urban Culture in The late Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).

³ ראו למשל: Pierre Bourdieu, *Outline of A Theory of Practice* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 163-164.

⁴ צאלח בן יחיא, **כתאב תאריח' בירות ואח'באר אלבחתיין מן בני אלע'רב** (ביירות: אלמטבעה אלכאת'וליכיה, 1898), 8-9.

תושביה. חומותיה נבנו מקדמת דנא, בשנת 1000 לפנה"ס לערך, ותוחזקו כמה פעמים על ידי כוחות אזוריים שונים.⁵ ביירות הייתה יוצאת דופן ביחס לשאר ערי החוף באזור, בשל העובדה שחומותיה לא נהרסו כליל אף בימי הממלוכים, אז נפוצה הריסת החומות לאורך החוף; ללמדנו עד כמה החומות היו חלק בל-ינותק, אורגני כמעט, מהגדרתה העצמית של העיר. בתוך המרחב העות'מאני של המאה השבע-עשרה שתחזק את ביצוריו, חוזקו גם ביצורי חומותיה של ביירות בכמה הזדמנויות – בעיקר באמצעות העמקת החפיר, המכשול שנחפר בשולי החומות, בניית מצודות וצידן בתותחים.⁶

מעט ידוע על נקודת מבטם של תושבי העיר לפני הופעת העיתונות במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. נוסעים אירופאים החלו פוקדים יותר ויותר את ביירות במהלך המאה התשע-עשרה, ואת רישומיהם הם כתבו בסיפורי מסעות שחושפים טפח אחר טפח מדיוקנה של ביירות במאה זו, ערב התפנית שחלה בה. יש שלא התרשמו ממנה כלל והזכירו אותה כמעט כבדרך אגב, ויש שהתרשמו – אך בעיקר מהטבע הסובב את העיר ומחומותיה.⁷ מוכר במיוחד ביקורו של אלפונס דה למרטין (de Lamartine), המדינאי הצרפתי והמשורר הרומנטי, בשנים 1832–1833, שאף זיכה את העיר בכינוי שילוה אותה (ואת לבנון כולה) עד היום: "שוויצריה של המזרח התיכון". אלא שאת הנוף הפסטורלי ראה דה למרטין מבעד לחומות העיר הבצורות. גם מהן הוא לא יכול היה להתעלם, ובאותו סיור ממש כינה אותן "הביצורים הטורקיים הציוריים ביותר".⁸ נוסע צרפתי אחר, ג'וזף פרנסואה מיקו (Michaud), תר את העיר במקביל לדה למרטין ותיאר את החומות הגבוהות כמשרות אפלוליות והיעדר מוצא. על פי תיאורו, העיר הייתה עשויה כולה אבן – על חומותיה, קשתותיה ובתיה, "הגבוהים ביותר בסוריה". ארכיטקטורה זאת, לצד הרחובות הצרים והמתפתלים, גרמה לו לחוש כאילו הוא מצוי ב"צינוק בלתי נגיש".⁹

⁵ טוני מפרג', **מוסעה קרא ומדן לבנאן**, כרך 6 (בירות: נובליס, 2002), 61–62; Pelin Kihitir Öztürk, "Urban Transformation of the Ottoman Port Cities in the nineteenth Century: Change from Ottoman Beirut to Franch Mandatory Beirut," (MA diss., Middle East Technical University of Ankara, 2006), 55.

⁶ Jens Henssen, *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital* (Oxford: Clarendon Press, 2005), 31; Albrecht Fuess, "Beirut in Mamluk Times (1291–1516)," *Aram Periodical* 9, no. 1-2 (1997): 87–89.

⁷ Charles Leonard Irby and James Mangles, *Travels in Egypt and Nubia, Syria, and the Holy Land, 1816–1820* (New York: Cosimo Classics, 2011), 63.

⁸ Alphonse de Lamartine, *Souvenirs, impressions, pensées et paysages, pendant un voyage en Orient (1832–1833)*, 4 vols. (Paris: C. Gosselin, 1835), 1, 127.

⁹ תיאור העיר הנ"ל מופיע בספרה של לילה פואז על סוחריו בירות. ראו: Leila Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut* (Cambridge: Harvard University Press, 1983), 9–10.

ביירות של אותן שנים נראתה כמרחב מרובע שנוצר מהמפגש בין החוף לחומות העיר, מהנמל הקטן בצפונה ועד לשער הדרומי. הצריח שהשקיף על הנמל, שנקרא גם מגדל הים (בֶּרְג' אל-בַּחֵר), נועד לזהות סכנות וכמו העיד על מטרות-העל של החומה.¹⁰ מצודות הים חומשו היטב בבליסטראות ובפגזים, ותוחזקו על ידי משפחות מקומיות שהופקדו על ביצור החומה – ובתוך כך גם ביצרו את ההיררכיה בעיר.¹¹ בזכות זאת הרוויחה ביירות את כינויה "ביירות המוגנת" (בירות אל-מחרוסה).¹² המעטה הביטחוני שעטף את העיר עיצב את הדינמיקה שלה ביחס לעצמה וביחס לאימפריה העות'מאנית. במשך מאות שנים שימשה ביירות עיר מקלט של ממש, ובין חומותיה מצאו רבים מחסה פליטי מפני הקרבות שפקדו את האזור. החומה שהקיפה את העיר גם בודדה אותה משאר המחוז, וסייעה לחזק את כוחם של הנכבדים המקומיים שהעזו לקרוא תיגר על השלטון המרכזי העות'מאני.¹³ חומות העיר גם הגדירו אותה ביחס למרחב העות'מאני, שכן עקב ניתוקה הפיזי ושוליותה היחסית של ביירות מושלים עות'מאנים התמקמו דרך קבע בטריפולי.¹⁴

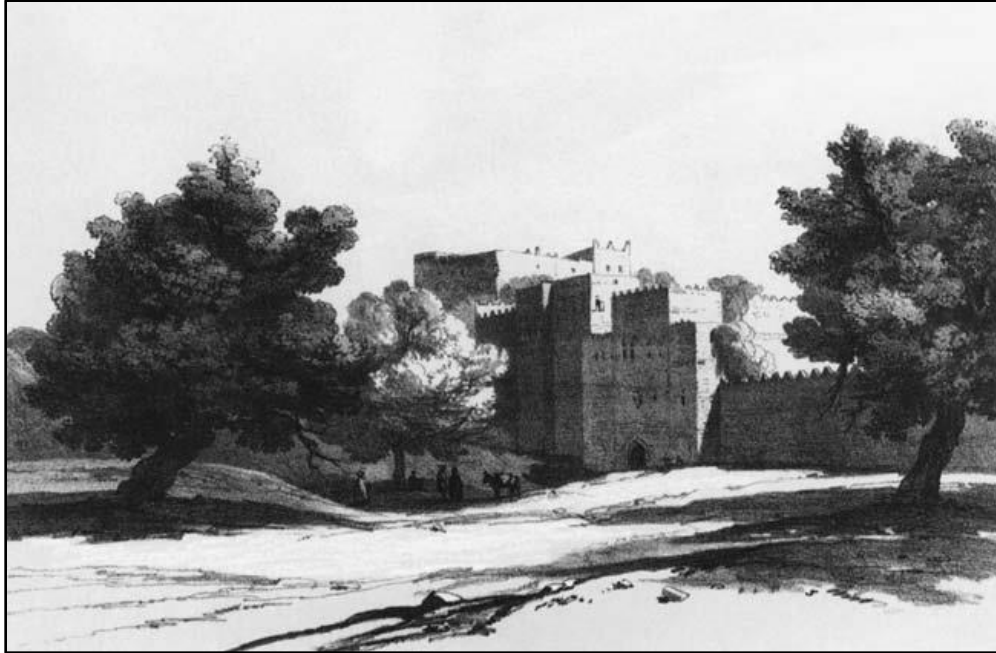
¹⁰ עצאם מחמד, **תאריח' בירות מן אקדם אלעצור חתא אלקרן אלעשרין** (ביירות: דאר מצבאח אלפכר, 2008), 98; מפרג', "מוסועת קרא", 62–63; Samir Kassir, *Beirut*, Trans. M. B. DeBevoise (Barkely: University of California Press, 2010), 142.

¹¹ הקשר בין המשפחות לתפקיד שהועידו לעצמן היה כה הדוק, עד כי חלק מן הצריחים והמצודות נקראו על שם המשפחות שהיו אמונות על תחזוקתן. בזכות תפקידן משפחות אלו קיבלו את הכינוי "קלעג'י", כלומר אלו המופקדים על המצודה (קלעה בערבית). וראו חסאן חלאק, **בירות אלמחרוסה פי אלעהד אלעת'מאניה** (ביירות: אלדאר אלג'אעיה, 1987), 18–20.

¹² היסטוריון אחר, חסאן חלאק, סבור ששם זה ניתן לה על ידי האימפריה העות'מאנית נוכח חשיבותה כעיר שמוגנת על ידי האל, כפי שכונו גם איסטנבול וקהיר. ונראה שהכינויים היו שלובים אלו באלו. וראו: חלאק, **בירות אלמחרוסה**, 16.

¹³ בן יחיא, **כתאב תאריח' בירות**, 8–9; Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 29.

¹⁴ Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 30; Öztürk, "Urban Transformation," 117.

החומה בקרבת הנמל, שנות העשרים של המאה התשע-עשרה.¹⁵

בעיר מוקפת חומה ההבחנה בין הפנים לחוץ הייתה ברורה, והיא הוסדרה לפי שעות היממה. שבעת שערי העיר נפתחו עם זריחת החמה וננעלו עם שקיעתה, אז הופקדו עליהם שומרים. גם במשך היום הייתה הכניסה לעיר מבוקרת, ומבקרים שהגיעו מחוץ לה נדרשו להליך רשמי טרם כניסתם ולעיתים קרובות אף לתשלום דמי חסות. בהתאם לכך, מבנים אדמיניסטרטיביים ומבני שיטור שהסדירו את ענייני החוק והסדר בעיר מוקמו על גבולה המזרחי החיצוני של החומה. שיטוט במרחק-מה מחוץ לחומה, הרחק מעינם הפקוחה של שומרי החוק והסדר, היה מסוכן במיוחד גם בשעות היום, לא כל שכן בלילה – ובייחוד בדיונות החול שהשתרעו כחצי שעת הליכה מחומות העיר. שם, כמתואר בספרות ההיסטוריוגרפית של ביירות, נהגו להסתובב שודדי דרכים ו"אנשים מרי-נפש".¹⁶ תושבי העיר העידו אז כי הסועדים בקרבת החוף לפני השקיעה נהגו להזדרז ולסיים את סעודתם לפני סגירת השערים, בל יופקר ביטחונם מחוץ לשערי העיר.¹⁷

התוצאה הייתה שבאימפריה אשר עד למאה התשע-עשרה תנועת המסחר בה הייתה בעיקר יבשתית, ביירות המבוצרת נותרה בשולי העניינים. בנתיב התנועה היבשתית היה האזור של סוריה רבתי, שאליו השתייכה גם ביירות, ציר מסחר מרכזי בעיקר בזכות ייצוא הטקסטיל, מוצרי המתכת והעץ, אולם הנהנות העיקריות מכך

¹⁵ Kassir, *Beirut*, 97.

¹⁶ מחמד, **תאריח' בירות**, 145–146; ראו גם מפרג', "מוסעה קרא".

¹⁷ Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 214; Leila Fawaz, *Merchants and Migrants*, 19–29.

היו חלב ודמשק. חשיבותן של האחרונות שיקפה את האוריינטציה היבשתית והדרום-מזרחית בפעילות המסחרית של האימפריה, ואת מקומן המרכזי של אלו במעבר שיירות החג' למכה. בתוך המערכת הכלכלית הזו, שנגזרה מהמציאות הטופוגרפית, נותרה ביירות – שהייתה "מבוצרת" גם בשני רכסי הרים (הלבנון ומול הלבנון) – משועבדת לסחר יבשתי במשי עם דמשק בלבד.¹⁸ כך נותר נמל ביירות מוזנח ומלוכלך, דל ברציפים ונטול מעגן אחד מוסדר. הדייג, הספן או הסוחר שנכנסו בשער המערבי, התוודעו לעיר אפלולית למדי שחומותיה הגבוהות – כעשרים מטר גובהן – לצד בתי האבן הגבוהים, כמעט שלא הותירו חרכים לקרני השמש.¹⁹ לתוך העיר הקטנה התנקזו כל החיים החברתיים והכלכליים שלה, ומחוץ לחומות לא המתין דבר לתושבים מלבד דיונות של חול, יערות אורנים ובתי הקברות המקומיים.²⁰

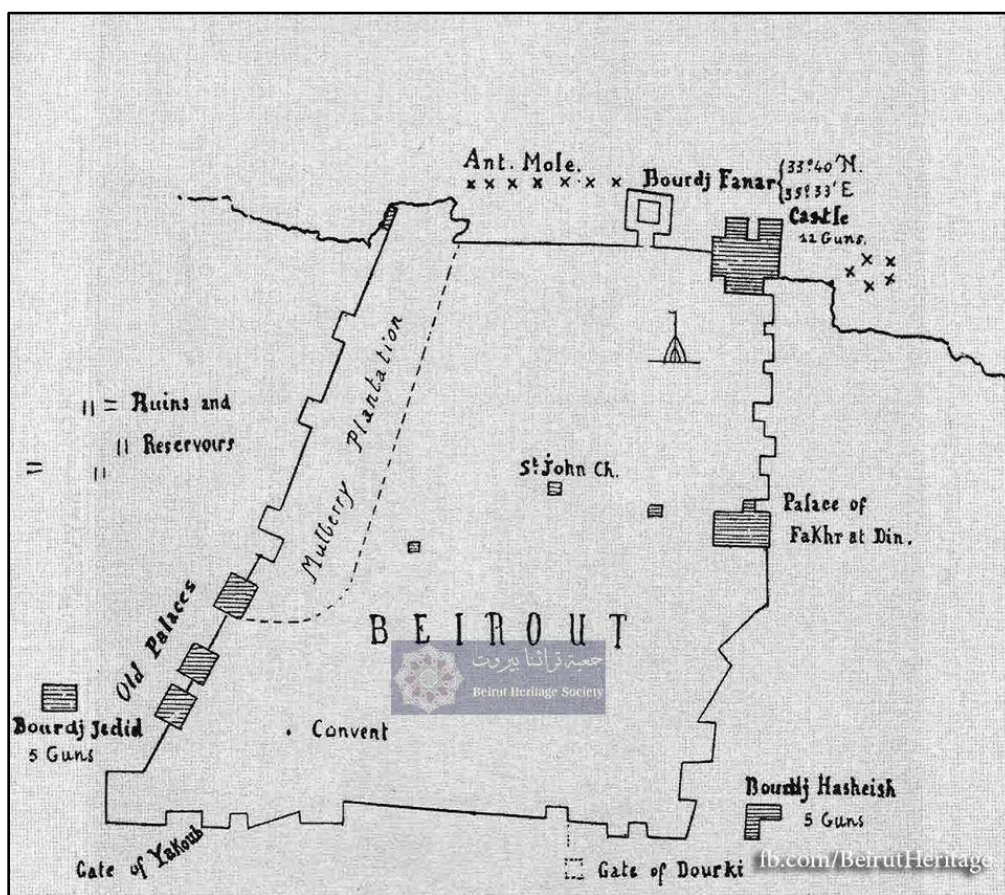
פירוזה ההדרגתי של ביירות

¹⁸ Kassir, *Beirut*, 70, 75; Leila Fawaz, "The changing Balance of forces between Beirut and Damascus in the nineteenth and twentieth centuries," *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 56, no. 1 (1990): 209–210; Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800–1914* (London: I. B. Tauris, 1993), 47, 53–54; Fawwaz Traboulsi, *A History of Modern Lebanon* (London, Pluto Press, 2012), ch. 1.

¹⁹ Fawaz, *Merchants and Migrants*, 9–10

²⁰ Toufoul Abou-Hodeib, *A Taste for Home: The Modern Middle Class in Ottoman Beirut* (California: Stanford, 2017), 21; Fawaz, *Merchants and Migrants*, 12

בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה הפכו חומותיה של ביירות לשריד ארכאולוגי שניצב בליבה של עיר מודרנית. עיון בהיסטוריוגרפיה של ביירות מעלה שלוש תקופות שטמנו בחובן רפורמות מרחיקות לכת ששינו את פני העיר. הראשונה, שהייתה תקופה מעצבת עבור האזור כולו, התחילה בכיבוש המצרי של סוריה רבתי (1831-1840). בעבור ביירות ניתן לראות בכיבוש כמעין יריית הפתיחה של פירוז העיר, או אם נרצה, יריית הפתיחה לסיפור התפתחותה כעיר מודרנית, כפי שאראה להלן. הכיבוש המצרי נמשך תקופה קצרה ובמהלכו כבש אבראהים פאשא, בנו של שליט מצרים מוחמד עלי פאשא, מידי האימפריה העות'מאנית טריטוריות נרחבות בלבנט והנהיג בהן שלטון ריכוזי שהוביל רפורמות מרחיקות לכת.²¹

ביירות וחומותיה כפי, ששרטט ב-1831 אציל צרפתי שסייר בביירות רגע לפני תחילת הפירוז.²²

²¹ Cyrus Schayegh, *The Middle East and the Making of the Modern World* (Massachusetts: Harvard University Press, 2017), 59–60.

²² לקוח מן האתר הבא: <https://beirutheritage.org/%D8%B3%D8%A8%D8%B9%D8%A9-%D8%A3%D9%85-%D8%AE%D9%85%D8%B3%D8%A9-%D8%A3%D9%85-%D8%A3%D8%B1%D8%A8%D8%B9%D8%A9%D8%9F-%D8%A3%D8%A8%D9%88%D8%A7%D8%A8-%D8%A8%D9%8A%D8%B1%D9%88%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%AF/>, גישה אחרונה, 21 ביולי, 2022.

השינוי הראשון בהקשר של ביירות נגע להכרה הפורמלית בה כעיר מרכזית במחוז. ב-1830 הייתה ביירות יישוב קטן שמנה כ-6,000 תושבים, והיא ניהלה דיאלוג מסחרי רופף עם העורף החקלאי שלה ובוודאי עם המרחב המרוחק יותר של דמשק. כצעד ראשון ונחרץ הכריז אבראהים פאשא על ביירות כבירת המחוז (ולאית) של צידון.²³ שינוי זה לא היה פורמלי בלבד, אלא מבני בפועל: הכרזתה של ביירות כעיר בירה לוותה בהחלשת הכוחות המקומיים ששלטו ביד רמה על הר הלבנון, וכוחם הקרין גם לתוך ביירות. מהלך זה היטה את שיווי המשקל האזורי מההר אל העיר. בהתאם למקומה המרכזי של ביירות במארג הסורי שנבנה בקפידה, היא קיבלה מעמד רשמי של עיר והוקמה בה מועצה מקומית (מתסלמיה).²⁴

תהליך מקביל חל עם מיצובו של נמל ביירות כנמל המרכזי במרחב הסורי. במידה רבה הפיכתה של ביירות לעיר הנמל המרכזית התאפשרה בזכות דחיקתן של מתחרות כצידון וכעכו, שזוהרן הלך והועם.²⁵ לכך יש להוסיף את הביקוש האירופאי ההולך וגובר לייבוא המשי האיכותי מהר הלבנון, לצד גידולים נוספים כגון זיתים, תאנים וכותנה.²⁶ הייצוא המוגבר חייב הארכה של המזח לקבלת ספינות, מה שהפך את נמל ביירות לתחנת המסחר המרכזית והתניע את התהוותה של העיר כעיר הנמל החשובה בלבנט, או כפי שהגדיר אותה ההיסטוריון סירוס שאייג (Schayegh) – "הנקודה הגריביטציונית של אזור בלאד אל-שאם".²⁷ בהתאם לזאת, דוח מסחרי מ-1835 שפרסם קונסול בריטי בעיר תיאר את המעבר של ביירות מעיר עלומת-שם בקרב הבריטים לאחת מערי המסחר הערביות החשובות ביותר, שצמיחתה אף אילצה את תושביה לדור מחוץ לחומות העיר.²⁸

²³ האימפריה העות'מאנית חילקה את שטחי שליטתה ליחידות אדמיניסטרטיביות גדולות שכונו ולאיתים (מחוזות) וסנג'קים (תתי-מחוזות). עד לשנות השישים של המאה התשע-עשרה השתייכה ביירות לוולאית צידון, וב-1864 במסגרת "חוק הוולאיתים" היא הועברה לוולאית של סוריה.

²⁴ Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 30; Fawaz, *Merchants and Migrants*, ch. 3

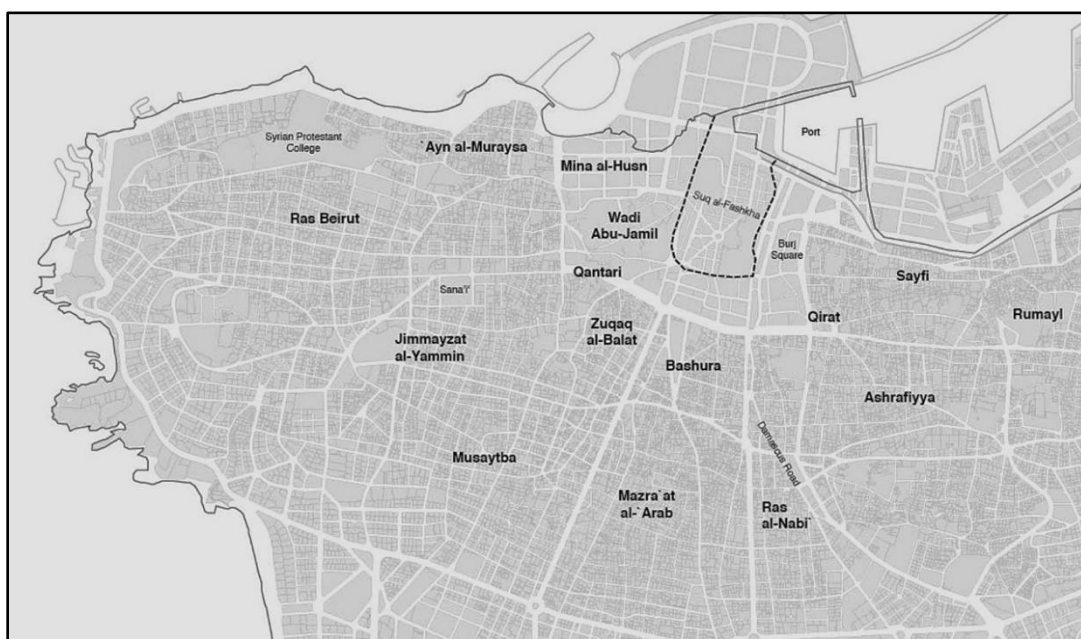
²⁵ Fawaz, *Merchants and Migrants*, 25–27; Kassir, *Beirut*, 86 לעכו בתקופת מושל צידון אחמד אלג'זאר פאשא (1775–1804); ואילו עכו נפגעה מירידת מחירי הכותנה ועזיבת הסוחרים הצרפתים לפני הגעת נפוליאון, וביתר שאת לאחר ניסיון הפלישה לעיר והפגזתה (1799). וראו גם: Thomas Philipp, "The Rise and Fall of Acre: population and economy between 1700 and 1850," *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 55, no. 1 (1990), 133–138

²⁶ Graham Auman Pitts, "Seasons of Capitalism: Human and Non-Human Nature in the Making of Lebanon's Silk Industry," TRAFQ – Blog for Transregional Research, accessed July 13, 2021, <https://trafo.hypotheses.org/29330> accessed December 15, 2021

²⁷ מחמד, **תאריח' בירות**, 152, 173–174, 59; Schayegh, *The Middle East*, 15

²⁸ מוזכר אצל Charles Issawi, "British Trade and the Rise of Beirut, 1830–1860," *International Journal of Middle East Studies* 8, no. 1 (1977): 93

הראשונים להתעניין במגורים בעיר היו סוחרים אירופאים ואמריקאיים "חמושים" במיסיונרים ובקונסוליות, כמיטב המסורת המערבית של המאה התשע-עשרה. אליהם הצטרפה שכבה לא מבוטלת של סוחרים מקומיים אמידים שיצאו נשכרים מהצמיחה הכלכלית. אלו ואלו ביקשו לבנות לעצמם בתי מידות מחוץ לחומה, וכך ליהנות מפרדסי התפוזים, עצי הזית והתות, שעד לאותה העת היו לחלק מהעורף החקלאי של העיר.²⁹ לצד השיפור באיכות החיים, המגורים מחוץ לחומה היו בטוחים יותר מבחינה תברואתית ורפואית, בייחוד כשהעיר הסגורה החלה מצטופפת והקרנטינה שנבנתה עבור הסוחרים כבר הייתה צרה מלהכיל את כולם.³⁰ הקמת מועצת העיר, אשר הפנימה את הצורך בטיפול סדיר בענייני העיר כגון סלילת רחובות, טיפוחם וניקוז מי הגשמים בין החומות ומחוצה להן, הניחה את היסודות להקמת שכונות מחוץ לחומה.³¹

השכונות שהוקמו מחוץ לחומה. בקו מקווקו מסומן תוואי החומה ובתוכו מה ששיהפך ל"עיר העתיקה"³²

²⁹ .Kassir, *Beirut*, 108

³⁰ . Ibid, 112

³¹ Ibid, 105; Abou-Hodeib, *A Taste for Home*, 21
 שנעשה ברחובותיה וראו: מחמד, **תאריח' בירות**, 164-165.

³² Abou-Hodeib, *Taste for Home*, 20.

כדי להקל על התנועה מלגו ומלבר, שהפכה שכיחה יותר, מועצת העיר גמרה אומר לפתוח את שערי החומה. בתום האפיזודה המצרית (1840) ובהשפעתה, ביירות כמעט שילשה את גודלה. כמו כן, עד לשנת 1845 נבנו 345 בתים מחוץ לחומות בחמש שכונות שונות, והביקוש לאבני בניין ובנאים הלך וגדל.³³ לפיכך, במשך שני עשורים אלו נפערו לראשונה פרצות בחומה, והשערים בעיר נפתחו כדי לחבר בין שני עבריה שהלכו וחברו לעיר אחת. בחומה המערבית, הקרובה יותר לים, נפתחו לראשונה שני שערים רשמיים: באב אבו אל-נאצר ובאב אדריס. מבצרים אחדים הוצאו מכלל שימוש והוסבו לצורכי ציבור כמסגדים וכח'אנים, שנועדו על פי רוב לסוחרים שפקדו את העיר בתכיפות רבה.³⁴

"באב אדריס" כארכוב פיס, נבלע בעיר והופך לשם של תחנה של החשמלית העוברת בעיר, 1910.³⁵

סילוקו של הצבא המצרי לאחר תקופה קצרה לקול רעם התותחים הבריטי היכה את החומה מכה כמעט ניצחת. עם יישומו של הסכם לונדון (יולי 1840), שבו העות'מאנים לביירות בחסות מעצמות אירופה ומצאו את

³³ מחמד, תאריח' בירות, 165.

³⁴ Kassir, *Beirut*, 114.

³⁵ לקוח מתוך האתר Beirut Heritage Society: <https://beirutheritage.org/%D8%B3%D8%A8%D8%B9%D8%A9-%D8%A3%D9%85-%D8%AE%D9%85%D8%B3%D8%A9-%D8%A3%D9%85-%D8%A3%D8%B1%D8%A8%D8%B9%D8%A9%D8%9F-%D8%A3%D8%A8%D9%88%D8%A7%D8%A8-%D8%A8%D9%8A%D8%B1%D9%88%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%AF/>, גישה אחרונה, 19 ביולי, 2022.

חומות העיר מבוקעות למדי. ההפגזות שספגה החומה במרוצת השנים, ובייחוד כוח האש של הצי הבריטי שהפגיז את העיר לאורך חודש ספטמבר 1840, ביקעו את החומות ופוררו את אבניהן, והוציאו מכלל שימוש כמה מהמצודות באזור הים. במצב עניינים שכזה תותח פשוט יכול היה לחדור בקלות מבעד לחומה, ואם כך הרי שהיא איבדה מחשיבותה הצבאית. עם זאת, חומת העיר המטה לנפול נשארה על כנה עוד למעלה מארבעים שנה. דומה שתושבי העיר לא ביכו על החומה המבוקעת; תחת זאת הם השתמשו באבניה לחיזוק קירות בתיהם בין גבולות החומה ומחוצה להם, כמעין "שימוש משני" (בלטינית: Spolia) שמקורו מלמטה, מידי האזרחים.³⁶

אבן שואבת: השלב השני בפירוז העיר (1850–1870)

לקראת המחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, חומות ומצודות עדיין הטילו את צלן על ביירות גם אם הן לא הועילו לה מבחינה ביטחונית גרידא. במקביל ביירות המשיכה להתפתח כמרחב אורבני גדול ומרשים עד כדי כך שבוטרוס אל-בוסתאני (1819–1883), איש התחייה התרבותית הערבית (בערבית: אלנהצ'ה) שאך הגיע לביירות, כינה אותה "המקום היפה ביותר באדמות הטורקיות".³⁷ לא בכדי בחר אל-בוסתאני להשוות את ביירות לשאר הערים הטורקיות, כלומר ערי האימפריה. כחלק ממגמה שהתחזקה בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, ביירות חוברת לעורקים מרכזיים באימפריה על ידי רשתות של דרכים, מסילות ברזל וקווי טלגרף.

עד לתקופה המצרית, ובמידה מסוימת גם אחריה, המסחר של ביירות הוגבל אפוא בין רצועת החוף שלה למישור ממזרח לה.³⁸ הופעת הקיטור חוללה מפנה דרמטי בסחר הגלובלי, הניעה גם את תנועת הסחר העות'מאני לעבר הים והותירה את דמשק מאחורי "אחותה הקטנה" ביירות. המהפכה הגדולה ביותר הגיעה לביירות עם כניסתן בשנות החמישים של ספינות קיטור עשויות ברזל שנעו בעזרת מדחפי בורג (Screw Propellers), אשר התניעו אף יותר את תנועת המסחר. ייתכן כי התפתחות זו עיצבה מחדש את האגן המזרחי של הים התיכון כולו, מערי נמל באנטוליה ועד לאלה שבמצרים. ביירות הייתה חלק מתמורה רחבה זו.³⁹ "הודות

³⁶ מחמד, תאריח' בירות, 100–101.

³⁷ מצוטט אצל: Schayegh, *The Middle East*, 59.

³⁸ Leila Fawaz, "The changing Balance," 208–210.

³⁹ Fawaz, *Merchants and Migrants*, 61.

לספינות הקיטור", מספר טייל אירופאי צרפתי בביירות בסוף שנות החמישים, "מי שביקש אחר אביב תמידי ונסע בעבר לניס – ייסע היום לביירות".⁴⁰

ביירות, אם כן, החלה להיפתח מערבה לעבר הכלכלה הגלובלית, אולם ככל שגברה התנועה בנמל גבר גם הצורך בהידוק הקשר שלה עם היבשה, קרי העורף החקלאי ודמשק. החיבור החשוב ביותר התנהל עם דמשק, משום שמבחינה מסורתית היא עמדה בלב תנועת המסחר העות'מאני עם מחוזותיו הערביים. על בסיס תנועת המסחר הקיימת העות'מאנים גמרו אומר לממן את הדרך בין ביירות לדמשק, ולשבץ אותה בציר ההון המסחרי של גידולי השוק. מי שקיבל את הזיכיון להקמת הנתיב ב-1857 היה הצרפתי תושב ביירות אדמונד דה פרטואה (Perthuis). היזם הצרפתי השלים את בניית הדרך בין ביירות לדמשק ב-1863, ובידו הופקדה גם התוכנית להרחבת נמל ביירות. התוכניות היו שזורות שתי וערב: סלילת הדרך קיצרה את הזמן שנדרש לכרכרות טעונות במשא לעבור מדמשק עד לנמל ביירות, והפכה מסע בן ארבעה ימים לטיול בן 13 שעות בלבד. המהלך הגדיל עשרות מונים את התעבורה היבשתית בין ביירות לדמשק ולתחנות שבדרך.⁴¹ החיבור בין שתי הערים לנמל פירש מחדש את המרחב של העיר ביירות, שהפכה בפועל למרחב גדול הרבה יותר מתחומי העיר המוניציפליים.

אך פתיחתה של ביירות לכל עבר לא פגמה בדימויה כעיר מוגנת שהעניקו לה חומותיה, אף כי בשלב זה לא נותר מהן הרבה. באופן אירוני, דווקא בתקופת פירוזן האיטי משכו החומות פליטים ממלחמת האזרחים שהתחוללה בהר הלבנון ובדמשק, ונגרמה בין היתר בשל המצב הכלכלי הקשה שבו הייתה שרויה העיר נוכח תנועת המסחר מערבה. אירועי האלימות העדתיים שאירעו במרחב הסורי-לבנוני ב-1860 הציפו את ביירות בפליטים ומהגרים מהר הלבנון שצבאו על שעריה, והם התמקמו הן בין גבולות החומה והן מחוצה להם.⁴² ה"פריבילגיה" לגור מחוץ לחומות העיר התאפשרה הרבה בזכות תנאי הביטחון מחוצה לה: הפרויקט להסדרת הביטחון מחוץ לחומות קרם עור וגידים עוד בתקופה המצרית, וזכה לתנופה יחד עם רפורמות התנט'ימאת שהצרו את צעדיהם של השבטים הנוודים, שהיו לאחד הגורמים לשוד הדרכים מחוץ לעיר. כמו כן, במסגרת רפורמות התנט'ימאת הפנימה האימפריה את מחויבותה לביטחונם של נתיניה, וביקשה לקיים שלטון ריכוזי

⁴⁰ מצוטט אצל: Kassir, *Beirut*, 11.

⁴¹ Schayegh, *The Middle East*, 60; Kassir, *Beirut*, 115; Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 87, 102–103. גדלה בשלושים שנה מ-6,000 טון ב-1863 עד ל-21,000 טון ב-1890. לעוד פרטים ראו: Kassir, *Beirut*, 117.

⁴² Abou-Hodeib, *A Taste for Home*, 22–23.

ואפקטיבי יותר. כך התגברה אכיפת החוק והסדר גם מחוץ לחומות העיר הבצורות בביירות, ובין יתר הצעדים שננקטו הוקם גם מבנה לשומרי העיר מחוץ לחומה.⁴³

מלחמת האזרחים ותהליכי העומק שעברה ביירות מיצבו אותה כבירה האזורית דה פקטו. המשלחות האירופיות שנחפזו להשליט סדר באזור התמקמו, כמובן, בביירות, והדבר סימן את "העברת השרביט" הרשמית מצידון לביירות – שבין 1840 ל-1864 הייתה לבירת המחוז.⁴⁴ נוכח תשומת הלב האירופית הגוברת מיהרו העות'מאנים והוזהר הגדול, פואד פאשא, לבקר בביירות ולהציב מפקדה צבאית בארמון הגדול בעיר, כברצונם להכריז: ביירות היא עות'מאנית.⁴⁵ במסגרת חוק הווילאטים העות'מאני מ-1864, הציר הפועם של הלבנט דמשק-ביירות זכה לעיגון אדמיניסטרטיבי: שתי הערים אוחדו למחוז אחד, "ולאית סוריה", וביירות הפכה לבירת הסנג'ק (תת-המחוז) הקרוי על שמה.

אם כן, בשנות השישים של המאה התשע-עשרה כבר נוצרה הבחנה ברורה בין שני חלקי ביירות: "העיר עתיקה" על בתי האבן הישנים, הסמטאות הצרות, השווקים העמוסים וצפיפות האוכלוסין, ו"העיר החדשה" שמחוץ לגבולות מה שנותר מהחומה. העיר העתיקה אצרה בתוכה פיסות זיכרון מאבן של העיר שביירות הייתה, ואילו העיר החדשה שימשה ייצוג חי ותערוכה מתחלפת של ניסוי אורבני ראשוני במרחב. ניסוי זה עורר התפעמות בקרב תושבי העיר כמו גם בקרב צופים מבחוץ, שתיארו את ביירות כמעין גן עדן אורבני המאוכלס בבתים מודרניים ומצוי בלב פרדסים מוריקים. מרק טווין, בספרו הסגוני **מסע תענוגות בארץ הקודש** (*The Innocents Abroad*), הפליג בשבחה של העיר כשתיאר את הפרא היפהפה שעוטף את "העיר החדשה" ואת המבנים המודרניים הנפרשים בעדינות בפניהם לעבר הים.⁴⁶

⁴³ Kassir, *Beirut*, 114; Reşat Kasaba, "Do States Always Favor Stasis? The Changing Status of Tribes in the Ottoman Empire", in *Boundaries and Belonging*, ed. Joel Migdal (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 28.

⁴⁴ Leila Fawaz, "The changing Balance," 211–212; Schayegh, *The Middle East*, 60.

⁴⁵ Jens Hanssen, "Your Beirut Is on My Desk: Ottomanizing Beirut under Sultan Abd-al Hamid II (1876–1909)," in *Projecting Beirut: Episodes in the Construction and Reconstruction of a Modern City*, ed. Peter G. Rowe and Hashim Sarkis (Munich: Prestel, 1998), 46, ref. 15. בתוך **ות'אא'ק סיאסיה מן תאריח' לבנאן אלחדית', 1925–1517**, עורך עבד אל-עזיז סלימאן (ביירות: ג'אמעת עין שמס וג'אמעת בירות אל-ערביה, 1974), 125.

⁴⁶ מרק טווין, **מסע תענוגות בארץ הקודש**, תרגום ארנון בן מנחם (ירושלים: אריאל, 1999), 21; Ralph Bodenstein, "Housing the Foreigner," in *The Empire in the City: Arab Provincial Towns in Late Ottoman Empire*, ed. Jens Hanssan, Thomas Philipp and Stefan Weber (Beirut: German Orient Institute, 2002) 106; Abou-Hodeib, *A Taste of Home*, 49.

ביירות-איסטנבול-ביירות: השלמת הפירוז (1870-1888)

השלב האחרון בפירוז העיר היה קשור במישרין לתמורות שחלו במרחב העות'מאני כולו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, הידועות גם בשם תנט'ימאת. בקיצור נמרץ, התנט'ימאת (בטורקית: תיקונים או רפורמות) הם כינוי לשורה של רפורמות שנערכו במהלך המאה התשע-עשרה, ובמסגרתן השקיע השלטון המרכזי באיסטנבול מאמצים למען טיוב איכות השליטה בפרובינציות של האימפריה – ובכלל זאת רישום קרקעות, ייעול גביית המיסים, ייסוד מערכת חינוך, אכיפת החוק והסדר הציבורי, פיתוח תשתיות עירוניות ובין-עירוניות והקמת גופי שלטון מקומיים. בכל הנוגע לשלטון המקומי, הבשורה החדשה הייתה בהקמת העיריות המודרניות. עיריית ביירות הוקמה ב-1863 על בסיס מועצת העיר שפעלה עוד בתקופה המצרית, אם כי ביעילות ובסמכות מוגבלות. כאות לחשיבותה של ביירות בעין אימפריאלית, עירייתה הייתה מהראשונות שהוקמו באימפריה, שלישית רק לעיריות פורצות הדרך של גלאטה ופרה באיסטנבול. הסמכות לתקן תקנות בנייה אפשרה לעירייה לקבל החלטות תכנוניות באופן מוסכם ומקצועי, לרבות הטלת צווים לשיפור פני העיר, וכך בין היתר עלה בידה ליעל את הריסת החומות כמדיניות מוניציפלית סדורה.⁴⁷

עם כינון העירייה, התבקש פירוז העיר כצעד בעל משמעויות רבות. מבחינה פונקציונלית, העירייה העות'מאנית אימצה את ההבנה של מודרניות אורבנית שיושמה ברחבי האימפריה, ובה היו מגולמים מושגים של אסתטיקה והיגיינה, ותכנון מרחבי שלוקח אותן בחשבון. העות'מאנים, כאמור, הניחו הנחיות לניהול אורבני של העיר בשנות השישים, ומשנות השבעים הוציאו אותן לפועל ביתר שאת בדמות תקנות עירוניות שהתפרסמו אחת לכמה שנים. תקנות רבות הוקדשו לתיחום וארגון של המרחב הפיזי: כך למשל הוגדר רוחב אחיד לרחובות על מנת לאפשר זרימת אוויר מהים וטיהור האוויר הלכוד בין הבתים, וכן כדי לאפשר לאור השמש לחדור לרחוב ולהאירו.⁴⁸ במסגרת התכנון המרחבי ביקשה העירייה לפתוח את העיר ולקשר בין המרחב הציבורי והפרטי. במובן זה החומות, או מה שנשאר מהן, היו מטרד עבור הפתיחה של בתי העיר החוצה – לעבר המרחב הציבורי, לעבר מרכזי הבידור ולעבר הים. חזיתות הבתים, שלפני כן הופנו פנימה לחצרות הבתים, הוטו עתה החוצה לעבר העיר. לבניינים נוספו חלונות, שטחי נוי ופארקים הוקצו לרווחת התושבים, וחומות

Malek Sharif, *Imperial Norms and Local Realities: The Ottoman Municipal Laws and the Municipality of Beirut 1860-1908* (Beirut: Orient Institute, 2014), 29-30; Murat Gül and Richard Lamb, "Mapping, Regularizing and Modernizing Ottoman Istanbul: Aspects of the Genesis of the 1839 Development Policy," *Urban History* 31, no. 3 (2004): 420-436.

.Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 52⁴⁸

העיר פורקו כמעט לחלוטין.⁴⁹ בהוראת מהנדס העיר, בעצמו בעל תפקיד חדש שנוסד עם הקמת העירייה, אבני החומה הפכו עתה למשאב נחוץ לליטוש המרקם האורבני החדש ולמעשה "קמו על יוצרן".⁵⁰

העירייה הייתה רק גורם אחד במערכת שהותיר את רישומיה הניכרים על העיר, ואליה הצטרף גם השער העליון באיסטנבול. כוח ההתמד של רפורמות התנטי'מאת ואובדן חלק ניכר של מהבלקן העות'מאני (1878) העלו את קרנן של הפרובינציות הערביות באימפריה, ובכלל זה של ביירות – שהייתה "היהלום שבכתר" עבור הסולטאן עבד אל-חמיד, כפי שכינה אותה הקיסר הגרמני וילהלם השני. ביירות, כפי שהראה יאנס הנסן בספרו על תהליכי המודרניזציה שעברה העיר במאה התשע-עשרה, הפכה לבמה המרכזית של סדר היום האימפריאלי – שביקש גם הוא, כמו העירייה, לתקן את המרחב העירוני על פי מושגים של סדר מודרני ולתתה תחת תהליך של "כיבוש מרחב" עות'מאני.⁵¹

ברגע מסוים בשנות השמונים, שאותו אפשר לזהות כמומנט של הפירוז, נהפכו שבעת שיערי העיר לאזכורים מוניציפליים וגאוגרפיים בתוככי הכרך הסואן. בה בשעה שסר צלן של החומות, התמכרה העיר לאור טבעי ומלאכותי: באותן שנים ממש הוגבה המגדלור של הנמל כדי להקל על הפעילות הקדחתנית שלו ועל התנועה לאורך החוף, ורחובותיה של ביירות הוארו בתאורת גז שחיזקה את תחושת הביטחון בכל רחבי העיר ולאורך הים.⁵² החברה הבלגית-צרפתית שהאירה את ביירות הייתה גם זו שיזמה את סלילת הדרך לחשמלית שחיברה בין כל עבריה של ביירות, ושרידי החומה שימשו כשמות התחנות המעידים על ארכובה הפיזי. ב-1897 נבנה גם מגדל השעון, הראשון מסוגו בפרובינציות הערביות, וזה הכתיב את הזמן המודרני החדש והתכתב עם המרחב המודרני שהקיף אותו.⁵³

⁴⁹ Abou-Hodeib, *A Taste of Home*, 37.

⁵⁰ מחמד, **תאריח' ביירות**, 178.

⁵¹ אל-אהראם, 10 באפריל 1884; Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*; Zeynep Celik, *Empire, Architecture, and the City: French-Ottoman Encounters 1830–1914* (Seattle: University of Washington Press, 2008), ch.1.

⁵² תאורת גז ברחוב שפשתה בביירות החל משנת השמונים של המאה התשע-עשרה, תרמה אף היא להבטחת ביטחון בדרכים מחוץ לחומות. בתחילת המאה העשרים כבר הייתה ביירות מוארת ב-1,300 מנורות, שנייה רק לאיסטנבול במספר המנורות ביחס לכמות האוכלוסייה: Hanssen, 215–216, אלבשיר, 22 ביולי, 1886. עוד על תאורת רחוב והמשמעות שלה להבנה הכללית של עיר מודרנית ראו: Avner Wishnitzer, "Kerosene Nights: Light and Enlightenment in Late Ottoman Jerusalem," *Past & Present*, 248, no.1 (2020):165–207.

⁵³ Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 243–248. על מגדלי שעון ומשמעות תקנון הזמן בפרובינציות הערביות של האימפריה העות'מאנית ראו: אבנר וישניצר, "לוחות זמנים, מגדלי שעון ומקצב חיים העירוניים באימפריה העות'מאנית", **זמנים** 119 (קיץ 2012), 31–18.

בתוך מכלול התמורות האורבניות בביירות, ראוי לתת את הדעת על הקשר בין הרחבת הנמל לבין פירוז העיר. בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, בשעה שניטלו האבנים האחרונות של החומה, נבנו בפסקנות גם המזחים, המעגנים והרציפים של הנמל החדש.⁵⁴ המספרים מיטיבים לתאר זאת יותר מכול: בשנות השלושים של המאה נטענו ופורקו כ-50,000 טון, ואילו בשנת 1886 המספר עמד על כ-600,000 טון.⁵⁵ בתהליך מתבקש הושלמה ב-1893 בניית הנמל החדש, גם הפעם על ידי זיכיון שהעניקה האימפריה ליזם הצרפתי פרתואה. הרחבת הנמל הייתה תגובה מתבקשת להתרחבות הפעילות הכלכלית המסחרת בו, והיא מוסגרה על ידי יזמיה כפרויקט ששותפים לו כל תושבי העיר, לא רק כנהנים עתידיים מהשגשוג שיתלווה להרחבות אלא גם כבעלי קדימות ברכישת מניות החברה המנהלת את הנמל.⁵⁶

לצורך הרחבת הנמל הפקיעה העירייה שטחים שעליהם ניצבו שער העיר ומגדלי השמירה המערביים שלה. הרחבה זו שרטטה מחדש את גבולותיה המערביים של ביירות, ובו-בזמן שרטטה את אופייה החדש של העיר, שהסבה פניה מערבה לעבר חופיה. כאשר הגאוגרף הצרפתי ויטל קוינה (Cuinet) הגיע לביירות בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה, הוא כבר תיארה כאמפיתאטרון הפונה אל הים ולאורכו בתי קפה, בתי קזינו ועשרה חופים.⁵⁷ במילים אחרות, ההצגה שהחלה להתרחש על חופיה של ביירות התאפשרה רק בזכות "שבירת הקיר הרביעי", הלא הוא חומותיה המערביות של העיר.

הרחבת הנמל וסלילת מסילת הברזל מדמשק לביירות (1895) התאפשרו בין היתר בזכות הגדרתה כבירת הווילאית (מחוז עות'מאני), שייקרא מעתה על שם העיר. מינוי העיר לבירת המחוז ב-1888 חשוב לענייננו משני טעמים: ראשית, הוא התרחש סמוך מאוד לפירוז העיר, אולי אף באותה שנה, כך שפתיחתה הפיזית של העיר זכתה להכרה רשמית בפתיחתה עבור המחוז כולו. שנית, המינוי לבירה הוכיח כי עיר היא לא רק סך כל הקונסטרוקציות המטריאליות שלה, כי אם גם תושביה, גוף האזרחים. תחינותיהם של הנכבדים המקומיים וסוחרי העיר הם שתרמו יותר מכול להשיב את ביירות להיות בירת מחוז. באופן טבעי, נכבדים אלו נכחו בטקס

⁵⁴ לסאן אל-חאל, 21 באפריל, 1879; Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*; פרסום פרמאן (צו סולטאני) מטעם האימפריה למען הגדלת הנמל והרחבת הרציפים: אלבשיר, 28 בנובמבר, 1888.

⁵⁵ Fawaz, *Merchants and Migrants*, 61

⁵⁶ Fawaz, *Merchants and Migrants*, 133. בעיתון המקומי, לסאן אל-ח'אל, קראו לתושבי ביירות להקדים ולקנות מניות מתוך הנחה שבעלי האינטרסים האמתיים בהצלחתו של הפרויקט הם תושביה, וראו: ליסאן אל-ח'אל, 2 ביולי 1888.

⁵⁷ Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 196

רב-הרושם בהקראת הפירמאן (צו אימפראלי מטעם הסולטאן) בנוכחות הוואלי החדש, עלי פאשא, בטקס שהתקיים במרכז החדש של העיר – הלא הוא חוף הים.⁵⁸

חוף הים התחבר בדרך ישירה לאחת הכיכרות הראשיות של העיר ביירות, אשר נקראה כיכר החומה (סאחת אל-סור). סיפורה של כיכר זו מגלם בתוכו את התפנית המדהימה של לבנון עם פירוזה: קודם לכן היא הייתה שטח חולי מוזנח בקצה החומה, וכעת הפכה ל"פלאזה". רק שמה של כיכר החומה הותר זכר קלוש לעבר הלא-רחוק שלה, והיא נהייתה צומת הדרכים המרכזי של העיר בסוף המאה שחיברה בין מחוזותיה השונים. בחשמלית העירונית הוצבה תחנה מרכזית, וקווי טלגרף נמתחו מכל עבריה. במרכז כיכר החומה הוקם בקול תרועה רמה סביל עשוי שיש, במלאת עשרים וחמש שנה לשלטונו של הסולטאן עבד אל-חמיד.⁵⁹ החומה, שבמשך שנים ניתקה את העיר מחופיה, מפרבריה ומהפרובינציה שלה, הפכה עתה לקול תרועות התזמורת הצבאית העות'מאנית למרכז העניינים העירוני, האזורי והאימפריאלי.

לחשוב מחוץ לחומה, או: מסקנות על פירוז ביירות

כהנחת יסוד אני רואה לנכון לקבוע כי פירוז חומות העיר אינו בגדר התפתחות מובנת מאליה או התפתחות ייחודית לביירות. כיוון שאין כתיבה ישירה על פירוז ערים ב"מזרח התיכון" או במרחב העות'מאני, לא כל שכן בביירות, אך יש בידינו כתיבה למכביר על פירוז העיר האירופית, אבקש להציג תחילה את ההסברים המקובלים לפירוז בשדה המחקר האירופי. אימוץ של פרספקטיבה גלובלית ומטריאלית תובע מאיתנו להסתכל על התשתית החומרית של אבני החומה ומצודותיה כמי שיכולה למלא תפקיד דומה בביירות כמו באירופה. לפיכך, אני מבקש לבדוק את תחולתן של ההנחות והתובנות שמציע המחקר על פירוז העיר האירופית ותקפותן לגבי ביירות.⁶⁰

הטיעון הראשון המקובל לגבי אירופה הוא טיעון ביטחוני בעיקרו, הנשען על הבנה של חומות העיר כאמצעי הגנה צבאי. על פי טיעון זה, בשלב מסוים במהלך העת החדשה המוקדמת באירופה, כוח האש של הארטילריה הגיע לרמת ביצועים גבוהה במיוחד, עד כדי כך שהיה ביכולתו לבקע את החומות ולפורר את אבניהן. לנוכח

⁵⁸ הצבי, 16 במרץ, 1888; Sharif, *Imperial Norms*, 146–149.

⁵⁹ Hanssen, "Your Beirut Is on My Desk," 42.

⁶⁰ On Barak and Haggai Ram, "Beyond Connectivity: The Middle East in Global History," *Journal of Levantine Studies* 10, no.1 (2020):7.

מציאות זו התייתרו ביצורי הערים, שכשלו בסיפוק הגנה והוסרו במהלך השנים.⁶¹ כפי שנוכחנו לראות, חומותיה של ביירות פגשו לראשונה בארטילריה שיכולה להן ב-1840, עם הפגזת העיר בידי ספינות קיטור בריטיות המצוידות במיטב התותחים. החומות אכן בוקעו, והשימוש באבניהן לצרכים אחרים מלמד שתושבי ביירות הפנימו את המאורע סמוך למועד התרחשותו. עם זאת, נוכח העובדות כי חומות ביירות נותרו על כנן עוד קרוב ליובל, כי חומותיה של עכו שהופגזה באותן שנים נותרו על כנן גם הן, וכי תושבי הר הלבנון ודמשק זיהו את ביירות גם עשרים שנים מאוחר יותר כעיר מקלט, גם ואולי בעיקר בגלל חומותיה – דרוש הסבר נוסף לטיעון זה.⁶²

הטיעון הביטחוני יכול להיות שלם יותר אם נבין במה דברים אמורים כשמדובר בביטחון. הביטחון וההגנה שנוסכת החומה בתושביה אינם צבאיים גרידא. כפי שצוין בפרק הראשון, החומה היא רשת ביטחון הקובעת את גבולה של העיר, ומונעת את כניסתם של נוודים, פושעים ושוודדי ים. הרצון לדור בין גבולותיה של ביירות גם לאחר ההפגזה מלמד שהחומה המשיכה לענות על צרכים אלו, גם אם במידה פחותה כמובן. גם ההגנה המנטלית והסימבולית שהציעו החומות נתגלתה כפחות רלוונטית. היסטוריונים כגון אמנון כהן ודרור זאבי סברו כי החומות של הערים העות'מאניות הים תיכוניות סיפקו גם הגנה מפני החשש משובו של "מסע הצלב"⁶³, ואכן תותחים בריטיים בהחלט היו יכולים להקיץ שדים מנטליים מרבצם. אולם בפועל, מבקרי ביירות שאפשר היה לפרשם כ"צלבנים חדשים" – סוחרים אמריקאים, צרפתים, בריטים ואחרים – השתלבו היטב במרקם העיר, ואף נרשמו כתושביה.⁶⁴ אחד מהם, היזם הצרפתי דה פרתואה, אף הופקד על המיזמים החשובים ביותר בעיר, בהם בניית הדרך לדמשק והנמל.

הסבר מקובל נוסף ביחס לפירוז החומות היא "תזת ההתפשטות" (Expansion Thesis), לפיה הגירה מסיבית של תושבים מהמרחב הכפרי אל העיר חייבה את העיר להתפשט, וכך בתהליך בן כמה שנים "נבלעו" חומות

⁶¹ Yair Mintzker, "The Defortification of the German City, 1689–1866" (PhD diss., Stanford University, 2009), 8–9
Geoffrey Parker, *The Military Revolution: לקריאה נוספת על התפתחות הארטילריה והשפעתה על ביקוע החומות ראו: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800* (New York: Cambridge University Press, 1988).

⁶² לקריאה נוספת על ההפגזה על עכו ראו: Yaacov Kahanov et al., "Between Shoal and Wall: The naval bombardment of Akko, 1840," *The Mariner's Mirror* 100, no. 2 (2014): 147–167.

⁶³ אמנון כהן, "השלטון העות'מני בארץ ישראל מחדש פניה של רצועת החוף," **קתדרה** 34 (1985): 58–59; דרור זאבי, "המאה העות'מאנית: מחוז ירושלים במאה ה-17" (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 1991), 36–45.

⁶⁴ Fawaz, *Merchants and Migrants*, ch. 6.

העיר בתוך הכרך המודרני והסואן.⁶⁵ "תזת ההתפשטות" אכן מסייעת להבין את הפירוז של ביירות, אולם רק בצורה חלקית: הגידול הדמוגרפי של ביירות היה יוצא דופן בכל קנה מידה, ובשנות החמישים כבר גדלה אוכלוסיית העיר פי ארבעה בהשוואה לראשית שנות השלושים. שני חלקי העיר חוברו זה לזה באמצעות סלילת דרכים, הצבת סטנדרט אחיד וניהול שוטף של העירייה משני צידי החומה, והדבר חיזק עוד יותר את התבונה כי הניתוק בין מה שנהיה לעיר העתיקה לבין שכונות העיר שמחוץ לחומה הפך מלאכותי בלבד.

השנה	תושבי ביירות (באלפים)	מס' תושבים מחוץ לחומה (באלפים)
1830	6	בתים אחדים. עשרות תושבים
1840	10	מעל ל-300 בתים
1850	40	-
1860	60	35-40
1870	72	45
1880	80	-
1890	107.4	-
1900	120	-

הגידול במספר התושבים בביירות ובמספר התושבים המתגוררים מחוץ לחומה.⁶⁶

ברם, נראה שאין בהכרח קורלציה בין מידת התפשטות העיר והפיכת הכרך לסואן יותר לבין פירוז העיר. לשון אחר, ערים שמיעטו להתפתח פורזו בהקדם, ואילו ערים אחרות שהפכו למערך אורבני סואן פורזו מאוחר יותר, אם בכלל.⁶⁷ וכדי להקשות עוד יותר, גם במרחב העות'מאני מתקבלת תמונה די זהה: יפו, למשל, אומנם חוותה תהליך התפשטות במחצית המאה התשע-עשרה, אך לא בהיקפים זהים לביירות. למעשה רק בסמוך להשלמת הפירוז, וביתר שאת לאחר פירוז המלא של העיר בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, חוותה יפו את תהליך ההתפשטות במלוא מובנו.⁶⁸ הוכחה נוספת לכך שהתזה אינה עומדת בפני עצמה היא חומתה של ירושלים העות'מאנית, אשר חוותה תהליך דומה מאוד לביירות נוכח גידול דמוגרפי משמעותי, ומעבר

Mintzker, "The Defortification," 7; Paul M. Hohenberg and Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe, 1000-1950* (Cambridge: Harvard University Press, 1985), 301-303.

⁶⁶ הנתונים על מספר התושבים לקוחים מספרה של לילה פואז: Leila Fawaz, *Merchants and Migrants*. הספר מסכם את כל ההערכות של כמות האוכלוסין במאה התשע-עשרה. בשל הנתונים השונים במעט, החלטתי לערוך ממוצע. וראו גם: May Davie, *Beyrouth et Ses Faubourgs* (Beyrouth: Presses de l'Ifpo, 1996).

⁶⁷ Mintzker, "The Defortification," 8.

⁶⁸ Ruth Kark, *Jaffa - A City in Evolution 1799-1917* (Jerusalem: Yad Izhak Ben Zvi, 1984), 61; Mark Levine, *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880-1948* (Berkeley: University of California Press, 2005), 55.

התושבים להתיישבות אל מחוץ לחומותיה התבצע בקנה מידה נרחב במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. עם זאת, שלא כמו בביירות, חומותיה של ירושלים נישאות עד היום.⁶⁹

אבנים שחקו מים: המעבר לעיר נמל (ולעיר חוף)

על מנת לפרז את המבוי הסתום, אני רוצה להידרש לגורמים נוספים שיסבירו את הריסת חומות ביירות. ראשית כול אני מבקש להפנות את המבט מערבה, לעבר הים. היה זה ההיסטוריון הצרפתי פרנן ברודל שבספרו "הים התיכון מרחב והיסטוריה" ביקש לתפוס את כל הממדים האפשריים במחקר הים התיכון, ובהם גם באמצעות גישות דיסציפלינריות שונות – מסוציולוגיה, דרך גאוגרפיה ועד לחקר התרבות, באופן המאפשר לפתח הסברים מעמיקים לחברות המזרח תיכוניות.⁷⁰ המרחב הים התיכוני, כפי שהציע פרנן ברודל, מתקיים כמערכת-על המורכבת מתת-מערכות חברתיות המקיימות בינן לבין עצמן, ובינן לבין המכלול הים תיכוני, מערכת מורכבת של יחסי גומלין. מכאן שניתן להקיש מהאחת אל רעותה.⁷¹

מפנה זה מכונה בעגה ההיסטוריוגרפית גם "המפנה האוקייני" (The Oceanic Turn). המעבר לפרספקטיבה מרחבית דרך הפריזמה הימית הפיח חיים חדשים במחקר המזרח התיכון המודרני, ובהחלט יכול להוסיף רובד נוסף ומהותי להבנה של פירוז ביירות.⁷² היסטוריונים כמו נייל גרין (Green) אף מציעים לזנוח באופן חלקי את הפרדיגמות המרחביות המקובלות דוגמת "המזרח התיכון", ובמקום זאת לפרק את האזור ליחידות מרחביות מדויקות יותר שבגבולותיהן מתקיימת קישוריות מרבית. את היחידות האלו הוא מכנה זירות (Arenas). תחת ההגדרה של המזרח התיכון מבכר גרין את השימוש ב"זירת הים התיכון" (Mediterranean Arena), שבה ניתן לכלול את צפון מצרים, הלבנט ואנטוליה.⁷³

אימוץ המפנה האוקייני רלוונטי במיוחד במקרה של ביירות. ראשית, הוא מרחיב את עדשת ההתבוננות באזור זה בהשוואה לטיעונים אחרים שתוארו לעיל. כך למשל, ספינות הקיטור הבריטיות שהלמו בתותחיהן בחומות

⁶⁹ על הבנייה מחוץ לחומות בירושלים ראו: רות קרק ומיכל אורן-נורדהיים, **ירושלים: רבעים, שכונות, כפרים** (ירושלים: אקדמון, תשנ"ה), 95–134.

⁷⁰ פרנאן ברודל, **הים התיכון: מרחב והיסטוריה**, תרגום יורם מלצר (ירושלים: כרמל, 2003), 168.

⁷¹ שם, 168–169.

⁷² על המפנה הימי בחקר המזרח התיכון: Nile Green, "Rethinking of the Middle East after the Oceanic Turn," *Comparative Studies of South Asia, Africa and Middle East* 34, no. 3 (2004): 558–559.

⁷³ Green, "Rethinking of the Middle East," 564–566.

ביירות היו גם אימתן של ערי נמל אחרות, דוגמת עכו (1840) ואלכסנדריה (1882).⁷⁴ ההופעה של כוח האש הבריטי הנע במרחב הים תיכוני על ידי הקיטור והמדחף מאירה גורם אחד, הגם שלא בלעדי, בתהליך הפירוז שהתרחש בכל מרחב ים התיכון.⁷⁵

שנית, סיפור התפתחותה של ביירות הוא במידה רבה סיפור התפתחות הסחר הימי שלה, שקיבע אותה כעיר נמל גלובלית. אלכסנדריה, ביירות, סלוניקי, איזמיר ויפו לא רק חולקות גורל דומה, אלא הן שותפות לתהליכי עומק המעוגנים בעוגן איתן במצולות הים של נמליהן. לעיתים ערים אלו חוו תהליכים כמעט זהים. כך למשל במקרה של ביירות וסלוניקי: שתי הערים חוו גידול דמוגרפי מהיר, שתיהן חוברו היטב לעורף בפנים הארץ, ובעיקר שתיהן נכנסו לרשת של המסחר הימי, העות'מאני והגלובלי.⁷⁶ חשוב מכך, לענייננו, בשתי הערים השלב שבו ספינות קיטור גודשות את הנמל ועולה צורך בבניית מזח חדש ובהרחבת הרציפים (שנת 1870 בסלוניקי), הוא גם השלב שבו הן מאבדות סופית את מה שנותר מחומות העיר, ואבניהן משמשות כאבני הבניין של הרציף.⁷⁷ בדומה לכך, יפו שהוזכרה לעיל פורזה במקביל לביירות, וסלוניקי פורזה גם היא בתהליך שלא ניתן לנתקו מהרחבת הנמל ומפנייתה הימה.⁷⁸ הדמיון בין הערים, כמו גם הקישוריות הימית ביניהן, יצרו תחושה של "שותפות גורל" ואינטראקציה דומה בינן לבין האימפריה. כך למשל, מייד עם הרחבתו של נמל איזמיר החלה האליטה הביירותית, ובראשה עורכי העיתונים בעיר, להשתדל מעל גבי העיתונים למען הרחבת נמל ביירות בהשראת נמל איזמיר.⁷⁹

M. E. Chamberlain, "The Alexandria Massacre of 11 June 1882 and the British Occupation of Egypt," *Middle Eastern Studies* 13, no. 1 (1977): 14.

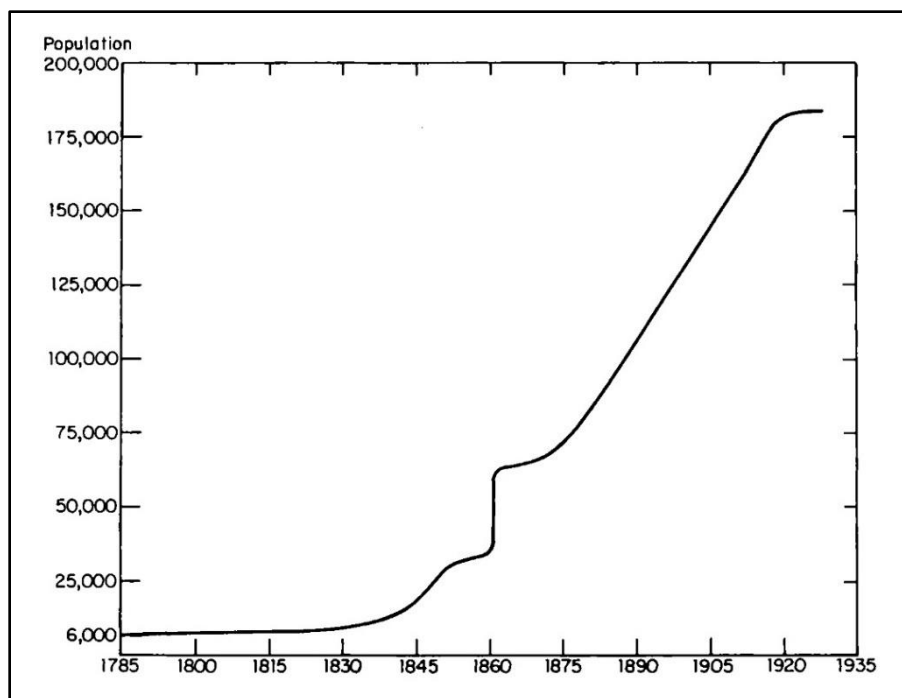
⁷⁵ לקריאה נוספת על ספינות הקיטור הבריטיות ושימושן הצבאי והשיטורי: John Preston Antony, *Send a Gunboat! The Victorian Navy and Supremacy at Sea, 1854–1904* (London: Conway Maritime Press, 2007).

⁷⁶ Paul Dumont, "Salonica and Beirut: The Reshaping of Two Ottoman Cities of the Eastern Mediterranean," in *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean The Balkans and the Middle East Compared*, ed. Eyal Ginio and Karl Laser (Jerusalem: The European Forum at the Hebrew University, 2013), 189–191.

⁷⁷ Furhmann, *Port Cities*, 74.

⁷⁸ Kark, *Jaffa*, 204–210.

⁷⁹ ח'דיקת אל-אח'באר, 25 בספטמבר, 1866; ח'דיקת אל-אח'באר, 28 במאי 1867. גורל דומה לערי החוף אירע שנה לאחר מכן כשמגפת הדנגה הכתה בכל אחת מהן: סלוניקי, איזמיר, ביירות ויפו. על כך ראו: הצפירה, 13 בדצמבר, 1889; הצבי, 25 בנובמבר, 1889.

גידול האוכלוסין בביירות.⁸⁰

הפנייה לכיוון הים היא לא רק מתודולוגיה מחקרית, אלא גם תהליך ומגמה אורבנית וחברתית של העדפת הקרבה לים בערים ובחברות רבות, עקב תפיסתו פחות ופחות כאיתן טבע מאיים. העדפה זו נבעה גם משיקולים בריאותיים ואסתטיים.⁸¹ פירוז ערי חוף התבצע בסופו של דבר כתקנה אחת מני רבות שהוציאו לפועל העיריות המקומיות, במטרה לשפר את איכות החיים של תושביהן הגרים בעיר השוכנת לחוף ימים. התקנות הנלוות לפירוק החומה כללו גם הרחבה של רחובות והקמת שדרות רחבות-ידיים כדי להקל על תנועת האוויר, וקביעת רף לגובה הבניינים כדי לאפשר את כניסת קרני השמש. בהקשר זה ניתנה משמעות מיוחדת, כמעט תרפויטית, לרוח המרחיקה מגפות ולבריזה המגיעה מהים בביירות, סלוניקי או איזמיר. הבתים החדשים נבנו באוריינטציה של צפון-דרום, ונפתחו מערבה לעבר נוף הים הנשקף מהמדרונות המערביים. באותן שנים ממש החלו גם בעלי מלונות וח'אנים למקם את נכסיהם סמוך יותר אל החוף.⁸²

⁸⁰ Fawaz, *Merchants and Migrants*, 31.

⁸¹ על התפתחותן של ערי חוף כתופעה גלובלית, תרבותית ורפואית ראו: Alan Corbin, *The Lure of the Sea: The Discovery of the Seaside in the Western World 1750–1840* (New York: Penguin, 1995).

⁸² ת'מרת אלפנון, 20 באוגוסט, 1883. על איזמיר: Fuhmann, *Port Cities*, 74–80. ראו למשל את הקוד המוניציפלי של עיריית ביירות ב-1877 וב-1888, אשר מופיע אצל מאלכ שריף: Malek Sharif, *Imperial Norms*, 86–87, 146–149; Abu Hodeib, *A Taste for Home*, 4. המלון הראשון היה מלון Anton Bey Inn שהוקם ב-1853 ובו מאוחר יותר מוקם הבנק העות'מאני. וראו: Kassir, *Beirut*, 114–115.

פירוז העיר השתלב באופנה האדריכלית הסולרית שקידם מעמד הביניים של העיר. תושבי ביירות, תחילה הזרים ומאוחר יותר גם המקומיים, החלו לזהות את עצמם כבורגנות לכל הפחות מבחינה תרבותית (גם אם לא בהכרח מעמדית), וסיגלו לעצמם רהבתנות מקומית שהתבטאה בין השאר בבנייה "עם טעם" (ד'וק בערבית).⁸³ אנשי הבורגנות המתהווה העדיפו למקם בשכונות ירוקות-עד את בתיהם המחופים אבן, כמעין חומה בפני עצמם, ואת חזיתותיהם עיטרו בזכוכית.⁸⁴ את הבתים שנבנו בסמוך יותר לחוף ולגנים הציבוריים החלו התושבים לכסות באריחי קירוי טרקוטה ממארסיי, שהיו אופייניים במיוחד לערים ים תיכוניות. על רקע זה לא מפליא לראות שתושבי ביירות ביקשו לראות בעירם העתידית גרסה מקומית של מארסיי או ניס הצרפתיות, ערי פרזות ונמל שהתהוו כערי חוף ופנאי במהלך המאה התשע-עשרה.⁸⁵

העיר המודרנית היא גם מרחב התובע כל העת את ארגונו מחדש, והפירוז הוא שלב מרכזי בתהליך של "תיקון מרחבי". התיקון המרחבי פועל בראש ובראשונה להרחבת פעילות ההון. בדומה להסרת מכסי מגן והורדת מיסים, הקפיטליזם הגלובלי זקוק גם זקוק לכמה צעדים קרדינליים בארגון מחדש של המרחב העירוני. כפי שהיטיב להגדיר הפילוסוף הצרפתי אנרי לפבר (Lefebvre), גם "המרחב הוא מוצר".⁸⁶ הנציגים המובהקים של הקפיטליזם הגלובלי הם הסוחרים המקומיים והזרים, שמילאו תפקיד מרכזי בארגון המרחב בכל ערי הנמל בשלהי התקופה העות'מאנית.⁸⁷ בעזרת תשתיות טכנולוגיות כדרכים סלולות, תשתיות, מסילות ברזל וספינות קיטור, התחזק החיבור בין ביירות לבין העורף החקלאי שלה לסוריה מזה, ובין ביירות לנמלי אלכסנדריה, מארסיי וערים אחרות מזה. חיבוריות זו ביקשה להפוך את ביירות לציר שמזרים הון באופן קבוע, עקבי ומתוזמן. מיקומה של ביירות בציר ההון הזה הפך אותה למרחב שהוא מצד אחד תוצר של השינוי, ומצד שני גם התנאי היסודי להמשך תחזוק הציר.⁸⁸

לבסוף, דרך נוספת ומקובלת לחשוב על הפירוז היא הטיעון הפוליטי העוסק בקשר שבין העיר לבין האימפריה, ובמקרה זה בין ביירות לבין האימפריה העות'מאנית. לפי טיעון זה, המועדף היום יותר בניתוח הפירוז במרכז

⁸³ Abou-Hodeib, *A Taste for Home*, 480–481.

⁸⁴ מחמד, **תאריח' ביירות**, 175–176.

⁸⁵ על ההשוואה לניס ולערי הפרובנס, ראו למשל: Gérard de Nerval, *Voyage en Orient* (8th ed., Vol. 2) (Paris: Charpentier, 1875), 329. על קירוי הבתים בטרקוטה: Kassir, *Beirut*, 129.

⁸⁶ ראו אנרי לפבר, **המרחב החברתי הוא מוצר חברתי**, תרגום אבנר להב (תל אביב: רסלינג, 2018).

⁸⁷ לניתוח על בסיס לפבר ביחס למרחב בערי הנמל במזרח התיכון, ראו: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren and Quataert, "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives," *Port-Cities of the Eastern Mediterranean 1800–1914* 16, no. 4 (1993): 519–558.

⁸⁸ Ibid, 523–525.

ובמעבר אירופה, ישנה קורלציה בין השינוי בתרבות הפוליטית לבין קצב הפירוז. לשון אחר, המעבר באירופה למלוכה אבסולוטית, ריכוזית, לווה גם ביחס חשדני לעיר ולגוף האזרחים העצמאי שחומותיה היו ביטוי לכבודם ולעצמאותם. עתה, משעה שחומות העיר ועצמאותן היו לזרא בעיני השלטון, אצה לו הדרך לקדם את הריסתן.⁸⁹ אולם גם כאן אני סבור שהמקרה הפרטי של ביירות אינו מציית לחלוטין לחוקיות שנקבעה ביחס למרכז אירופה, משום שמדובר על יחסי כוח שונים למדי: הפירוז לא נכפה על תושבי העיר הר כגיגית, ההפך הוא הנכון. עוד בשלבי הפירוז הראשוניים, בוודאי באלו המאוחרים, תושבי ביירות לקחו חלק פעיל בהסרת הלבנים, סוחר העיר היו הראשונים לקצור את פירות הפירוז, וקבלנית הביצוע העיקרית של הפירוז – העירייה – הורכבה רובה ככולה מתושבי העיר ונכבדיה.⁹⁰ כלומר, בשעה שתושבי העיר האירופאים חוו את התהליך כאילו עירם נתפסת במערומיה הפיזיים והמנטליים, בביירות הפירוז והתהליכים שנלוו לו הסבו לתושבי העיר נחת רוח ועוררו בקרבם גאווה עירונית ותחושה של תחייה אורבנית. פתיחת שערי האבן או התאיינותם המעשית במטרה לסלול את מסילת הברזל מדמשק למשל, תורגמה על ידי תושבי העיר כפתיחה מופשטת של שערי העושר והשגשוג, "אבואב אל-כנז ואל-ת'רוה", עבור תושביה.⁹¹

העירייה, שעלתה בערי החוף העות'מאניות בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה, היא ביטוי מובהק לשילוב בין הטיעון הפוליטי לטיעון הכלכלי והמרחבי. מחד גיסא, העירייה נשמעת לסמכות שלה היא חבה את קיומה, קרי האימפריה. מאידך גיסא, העירייה בתוך עירה היא גרה; והנה ערי החוף, ובכללן ביירות, הפכו במרוצה המאה התשע-עשרה ללבבות הפועמים של הכלכלה הקפיטליסטית, שהצמיחה מעמד בורגני של סוחרים ששאף לעצב את העיר באופן שיתאים לצרכיו הכלכליים ולזכות גם לעצמאות מסוימת מהשלטון המרכזי. עצמאות זו לא התגלמה במופעיה הרדיקליים, בדמות מאבק לאומי למשל, אלא בתביעה להשתתפות בקבלת החלטות ובקבלת אוטונומיה מסוימת כמעין עיר-מדינה של העולם הקלאסי.⁹² פירוז הסופי של ביירות על ידי העירייה, לצד התביעה להופכה לבירת המחוז שייקרא על שמה – תביעה שנתקבלה לבסוף ב-1888 – ממחישות את התהליך הדו-ממדי שבו הייתה ביירות גם עיר עות'מאנית, אך גם, ואולי בעיקר, עיר העומדת בפני עצמה ומשרתת את צרכי תושביה. כעיר מפורזת וכבירת מחוז עות'מאני התקבעה ביירות כבמה המרכזית לניהול רב-השיח בין המקומי, האזורי והאימפריאלי.

⁸⁹ Mintzker, *Defortification*, 292–300.

⁹⁰ Malek Sharif, *Imperial Norms*, 39–49.

⁹¹ Keyder et al., "Port-Cities," 523, 526; לסאן אלחאל, 11 בנובמבר 1889.

⁹² Keyder et al., "Port-Cities," 523, 526.

סיכום

פירוז העיר ביירות היה מאורע חשוב בחיי העיר ובחיי תושביה, ואיננו בגדר התפתחות מובנת מאליה, כפי שהודגש במהלך מאמר זה. סיפור חומותיה של ביירות מגולל בפנינו גם את סיפורה של ביירות במאה התשע-עשרה – מעיירת נמל מנומנמת וחשוכה לכרך מודרני סואן, ולבסוף לבירת מחוז ולגאווה מקומית ואימפריאלית. נהיר שהפירוז הוא הסבר הכרחי למטמורפוזת שעברה העיר, אך הוא גם מאורע בפני עצמו, שכן עצם הריסת החומות הביאה לשינויים מפליגים בחיי העיר ובחיי תושביה. פירוק החומות לווה בשינוי "סדרי עולם" של כמה מאות ואולי אלפי שנים – מהאופן שבו העיר גבתה מיסים והשליטה חוק וסדר, המשך באופן שבו היא הגנה על עצמה, ועד ליחסים שהיא ניהלה עם העורף החקלאי שלה, עם ערי המחוז כגון דמשק ועם הכוחות הפוליטיים של האימפריה.

את פירוז ביירות ניתן לזהות כתהליך מודולרי. כפי שצוין, הפירוז אינו "מומנט" או "תופעה" אלא תהליך רב-שלבי שהתפרש על פני עשרות שנים, והתרחש בביירות וביפו כמו במינכן ובמיינץ. מכאן אף נובעת הבחירה שלי לראות את הפירוז כ"מירוך של שלושה שליחים" המתפרש על פני שלוש תקופות מעצבות. אך בה בשעה שהבנה גלובלית של ההיסטוריה מסייעת לנו להקיש בין דפוסים מסוימים בפירוז של ערים אירופאיות, ראוי גם להפנות תשומת לב ייחודית לערי החוף העות'מאניות, ולביירות בפרט. כך למשל, הטיעונים הימיים והבריאותיים-אקלימיים מאתגרים את החשיבה על החומות כקונסטרוקציה ביטחונית ופוליטית בלבד, ומציעים נימוקים פרטיקולריים לפירוזן של ערי נמל.

תובנות אלו מוליכות גם למסקנה כי הפירוז אינו תהליך סטיכי, וכי יש לתת משקל גם לגורם האנושי. בניגוד לטיעון ההתפשטות, המעבר של ביירות מעיר קטנה שמפנה את עורפה לנמל לעיר נמל גלובלית היה כרוך גם בשינוי תודעתי של תושבי העיר. החומות לא נפלו מאליהן, אלא היו שלובות במעשי ידי אדם שהבינו שאין רצונם בחומה: תחילה במעשים ספונטניים מקומיים בתגובה להפגזה הבריטית, כגון שימוש באבני החומה לשימושים אישיים, ולאחר מכן בדיקטיבות מתוכננות ומוקפדות כגון פתיחת שערי העיר, הוצאה לפועל של תקנות העירייה במסגרת תכנון מוניציפלי, וארגון מרחבי של העיר בהתאם לצרכים הקפיטליסטיים של עיר נמל גלובלית. האדישות היחסית שבה התקבלה הריסת החומות – אם כי הדבר דורש עיון נוסף – מצביעה על

כך שביירות במפנה המאה התשע-עשרה קיימה להלכה את המשפט כי "אנשים אמיצים, ולא לבנים, הם הגנתה הטובה ביותר של עיר".⁹³

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

עיתונות

אלאהראם

אלג'נאן

אלבשיר

הצפירה

הצבי

ח'דיקת אלאח'באר

לסאן אלחאל

ת'מראת אלפנון

מסמכים ארכיוניים

סלימאן, עבד אל-עזיז. **ות'אא'ק סיאסיה מן תאריח' לבנאן אלחדית', 1517–1925**. ביירות: ג'אמעט עין שמס וג'אמעט בירות אל-ערביה, 1974.

עדויות

טוין, מרק. **מסע תענוגות בארץ הקודש**. תרגום: ארנון בן מנחם. ירושלים: אריאל, 1999.

Al-Bustani, Salim. *Al-A`mal al-Majhula*. London and Beirut: Riad al-Rayyes Books, 1990.

מקורות משניים

⁹³ אמרה המיוחסת למשורר היווני אלקאיוס (620–570 לפנה"ס).

בן יחיא, צאלח. **כתאב תאריח' בירות ואח'באר אלבחתרין מן בני אלע'רב**. ביירות: אלמטבעה אלכאת'וליכיה, 1898.

ברודל, פרנאן. **הים התיכון: מרחב והיסטוריה**. תרגום: יורם מלצר. ירושלים: כרמל, 2003.

ישניצר, אבנר. "לוחות זמנים, מגדלי שעון ומקצב חיים העירוניים באימפריה העות'מאנית." **זמנים** 119, (קיץ 2012): 18-31.

זאבי, דרור. "המאה העות'מאנית: מחוז ירושלים במאה ה-17". חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 1991.

חלאק, חסאן. **בירות אלמחרוסה פי אלעהד אלעת'מאניה**. ביירות: אלדאר אלג'אעיה, 1987.

כהן, אמנון. "השלטון העות'מני בארץ ישראל מחדש פניה של רצועת החוף." **קתדרה** 34 (1985): 55-74.

לפבר, אנרי. **המרחב החברתי הוא מוצר חברתי**. תרגום: אבנר להב. תל אביב: רסלינג, 2018.

מחמד, עצאם. **תאריח' בירות מן אקדם אלעצור חתא אלקרן אלעשרין**. ביירות: דאר מצבאח אלפכר, 2008.

מפרג', טוני. **מוסועה קרא ומדן לבנאן** (כרך 6). ביירות: נובליס, 2002.

קרק, רות ואורן נורדהיים, מיכל. **ירושלים: רבעים, שכונות, כפרים**. ירושלים: אקדמון, תשנ"ה.

Abou-Hodeib, Toufoul. *A Taste for Home: The Modern Middle Class in Ottoman Beirut*. Stanford: Stanford University Press, 2017.

Antony, John Preston. *Send a Gunboat! The Victorian Navy and Supremacy at Sea, 1854-1904*. London: Conway Maritime Press, 2007.

Barak, On, and Haggai Ram. "Beyond Connectivity: The Middle East in Global History." *Journal of Levantine Studies* 10, no. 1 (2020): 5-10.

- Bodenstein, Ralph. "Housing the Foreigner." In *The Empire in the City: Arab Provincial Towns in Late Ottoman Empire*, edited by Jens Hanssán, Thomas Philipp and Stefan Weber, 105–127. Beirut: German Orient Institute, 2002.
- Bourdieu, Pierre. *Outline of A Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Celik, Zeynep. *Empire, Architecture, and the City: French-Ottoman Encounters 1830–1914*. Seattle: University of Washington Press, 2008.
- Chamberlain, M. E. "The Alexandria Massacre of 11 June 1882 and the British Occupation of Egypt." *Middle Eastern Studies* 13, no. 1 (1977): 14–39.
- Corbin, Alan. *The Lure of the Sea: The Discovery of the Seaside in the Western World 1750–1840*. New York: Penguin, 1995.
- Davie, May. *Beyrouth et Ses Faubourgs*. Beyrouth: Presses de l'Ifpo, 1996.
- De Lamartine, Alphonse. *Souvenirs, impressions, pensées et paysages, pendant un voyage en Orient (1832–1833)*, 4 vols. Paris: C. Gosselin, 1835.
- De Nerval, Gérard. *Voyage en Orient* (8th ed., Vol. 2). Paris: Charpentier, 1875.
- Downes, Brant William. "Constructing the Modern Ottoman Waterfront: Salonica and Beirut in the Late Nineteenth Century". PhD diss., Stanford University Press, 2007.
- Dumont, Paul. "Salonica and Beirut: The Reshaping of Two Ottoman Cities of the Eastern Mediterranean." In *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean The Balkans and the Middle East Compared*, edited by Eyal Ginio and Karl Laser, 189–207. Jerusalem: The European Forum at the Hebrew University, 2013.

Fuess, Albrecht. "Beirut in Mamluk Times (1291–1516)." *Aram Periodical* 9, no. 1-2 (1997): 85–101.

Furhmann, Malte. *Port Cities of the Eastern Mediterranean: Urban Culture in The late Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

Green, Nile. "Rethinking of the Middle East after the Oceanic Turn." *Comparative Studies of South Asia, Africa and Middle East* 34, no. 3 (2004): 556–564.

Gül, Murat and Richard Lamb. "Mapping, Regularizing and Modernizing Ottoman Istanbul: Aspects of the Genesis of the 1839 Development Policy." *Urban History* 31, no. 3 (2004), 420–436.

Hansen, Jens. "Your Beirut Is on My Desk: Ottomanizing Beirut under Sultan Abd-al Hamid II (1876–1909)." In *Projecting Beirut: Episodes in the Construction and Reconstruction of a Modern City*, edited by Peter G. Rowe and Hashim Sarkis, 41–64. Munich: Prestel, 1998.

---. *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital* (Oxford, England: Clarendon Press, 2005).

Hohenberg, Paul, and Lynn Hollen Lees. *The Making of Urban Europe, 1000–1950*. Cambridge: Harvard University Press, 1985.

Irby Charles L. and Mangles, James. *Travels in Egypt and Nubia, Syria, and the Holy Land, 1816–1820* (New York: Cosimo Classics, 2011).

Issawi, Charles. "British Trade and the Rise of Beirut, 1830–1860." *International Journal of Middle East Studies* 8, no.1 (1977): 91–101.

Kahanov, Yaacov. "Eliezer Stern, Deborah Cvikel & Yoav Me-Bar, Between Shoal and Wall: The naval bombardment of Akko 1840." *The Mariner's Mirror* 100, no.2 (2014):147–167.

- Kark, Ruth. *Jaffa – A City in Evolution 1799–1917*. Jerusalem: Yad Izhak Ben Zvi, 1984.
- Kassir, Samir. *Beirut*. Translated by M. B. DeBevoise. Berkeley: University of California Press, 2010.
- Keyder, Çağlar Özveren Y. Eyüp, and Quataert, Donald. "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives." *Port-Cities of the Eastern Mediterranean 1800–1914* 16, no. 4 (1993): 519–558.
- Kihtir Öztürk, Pelin. "Urban Transformation of the Ottoman Port Cities in the nineteenth Century: Change from Ottoman Beirut to French Mandatory Beirut." MA diss., Middle East Technical University of Ankara, 2006.
- Levine, Mark. *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880–1948*. Berkeley: University of California Press, 2005.
- Mintzker, Yair. *The Defortification of the German City, 1689–1866*. PhD diss., Stanford University, 2009.
- Nicolle, David. *Ottoman fortifications, 1300–1710*. Oxford: Osprey Publishing, 2010.
- Owen, Roger. *The Middle East in the World Economy, 1800–1914*. London: I. B. Tauris, 1993.
- Pitts, Graham Auman. "Seasons of Capitalism: Human and Non-Human Nature in the Making of Lebanon's Silk Industry." TRAF0 – Blog for Transregional Research. accessed July 13, 2021, <https://trafo.hypotheses.org/29330> accessed December 15, 2021
- Schayegh, Cyrus. *The Middle East and the Making of the Modern World*. Massachusetts: Harvard University Press, 2017.
- Sharif, Malek. *Imperial Norms and Local Realities: The Ottoman Municipal Laws and the Municipality of Beirut 1860–1908*. Beirut: Orient Institute, 2014.

Tarazi Fawaz, Leila. "The changing Balance of forces between Beirut and Damascus in the nineteenth and twentieth centuries." *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 56, no. 1 (1990): 208–214.

---. *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*. Cambridge: Harvard University Press, 1983.

Traboulsi, Fawwaz. *A History of Modern Lebanon*. London: Pluto Press, 2012.

Wishnitzer, Avner. "Kerosene Nights: Light and Enlightenment in Late Ottoman Jerusalem." *Past & Present* 248, no.1 (2020): 165–207.

Zandi-Sayek, Sibel. *Ottoman Izmir: The Rise of a Cosmopolitan Port, 1840–1880*. Minneapolis: University of Minnesota Press.